

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОХОДЖЕННЯ ІМЕНІ БИЛИННОГО ГЕРОЯ ІЛЛІ МУРОМЦЯ (ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ)

Розглядається проблема первинності форм прізвиська билинного Іллі Муромця, найдавнішою з яких є “Моровлин”, “Муравленин”. Географічний розподіл форм прізвиська, засвідчених билинним, а також казковим матеріалом, вказує на первинність “в-форм”: “Моровлин”, “Муравец”. Розглядається кілька можливостей пояснення витоків прізвиська.

Ось вже майже двісті років на сторінках наукових праць не вщухають суперечки навколо питань про витoki і становлення билинного епосу, походження певних сюжетів билин, витoki образів їхніх героїв. З самого початку вивчення билин ніхто, практично, не сумнівався, що билинний князь Володимир є епічним відображенням історичного князя Володимира I Хрестителя, один з головних і кращих богатирів Добрина Микитич відповідає літописному Добрині – вуйку й опікуну того ж Володимира Святославича, билинний “татарський цар” Батиґа (Бутеян) це, звичайно, ніхто інший як руйнівник і поневолювач Русі монгольський хан Батий. Трохи згодом були виявлені літописні прототи́пи для героїв київського і новгородського билинних циклів: Альоші Поповича, Ставра Годіновича, Васи́лія Козаренина, Садка, Васи́лія Казимировича, Гліба Волод’євича, рівно як і для їхніх “татарських” супротивників – Тугарина, Азвяка (Азбука), Сартака, Скурли та інших¹.

Відповідність згаданих персонажів певним відомим з літописів історичним персонажам не викликає особливих заперечень. Якщо ж витoki ряду інших – зокрема, Вольґи, Дуная, Солов’я Будимировича, Дюка Степановича тощо - лишаються об’єктом дискусій, то значною мірою саме тому, що для багатьох з них відшукуються відразу по декілька історичних постатей, які з більшим або меншим ступенем імовірності можуть бути трактовані як прототи́пи означених героїв².

Досить дивною на тлі сказаного виглядає та обставина, що для найбільш популярного і улюбленого сказителями билинного героя,

головного епічного захисника Русі, якому немає рівних як за кількістю присвячених йому сюжетів так і за кількістю згадок в билинах, не тільки не знайшлося надійного літописного відповідника, але, навіть, і віддалено подібної історичної фігури знайдено не було. Мова йде, звичайно ж, про Ілля Муромця, героя, що без перебільшення став головним символом епічного минулого Русі.

Звичайно було би помилкою керуватися набором притаманних Іллі чеснот в історичних реконструкціях, буквально сприймаючи змальований билинами образ. Втім, здебільшого епічний Ілля далеко не виглядає таким собі досконалим ідеалом борця з ворогами, іконописно-пафосним захисником скривджених, як його часто подають автори популярних праць і літературних антологій. Далеко не усі сюжети про Муромця скидаються на зразки героїчної патетики; з билин ми дізнаємось про специфічні і цілком людські риси характеру цього персонажа³.

В билинах Ілля здебільшого постає особою наближеною до верховного правителя Русі (князя Володимира), він розпоряджається і керує богатирським військом, виявляючи більшу схильність до походів і військових пригод, ніж до наживання майна і багатства. Разом з тим, Ілля може виявляти неповагу до самого Володимира “Красна Сонечка”, що досить різко виділяє Іллю спосеред богатирства. Часом Ілля конфліктує з князем і навіть підозрюється оточуючими в узурпаторських нахилах. Ілля ненавидить бояр, які у свою чергу намагаються погубити його, але Муромець ні в якому разі не вступає з боярами у відкриту боротьбу, не кажучи вже про здобуття, здавалося б, очікуваної (відповідно законів жанру) перемоги над ненависним князівським оточенням.

Означені сюжетні деталі говорять про Муромця, скоріше, як про помітну та неординарну історичну особистість, ніж на абстрактно-збиральний, в усьому зразковий образ “богатиря-селянина”, що до кінця днів своїх належав середовищу простонароддя і виражав виключно його інтереси.

Ілля, подібно до інших богатирів, вважається билинами захисником православної віри, зокрема згадується побудова ним церкви (церков) у Києві (билина “Три поїздки”). Але той же Муромець в деяких, вельми поширених сюжетах (“Свара з Володимиром”, “Ілля і гультя”) *руйнує* київські церкви, збиваючи з них хрести і золочені “маковки”, він може докоряти священнослужителям і навіть насміхатися з них (билина “Ілля та Ідолище”). Усе це вказує на неоднозначність образу головного билинного героя, на складність шляхів його формування.

Отже, як бачимо, Ілля Муромець зовсім не виглядає “літературним ідеалом”, спеціально створеним лише для того, аби слугувати зразком для слухачів і відтіняти недоліки решти билинних персонажів. Здається імовірним, що якісь з притаманних билинному Іллі рис дійсно дісталися йому у спадок від його реального історичного прототипа (прототипів?).

В цій роботі ми не ставимо задачі з’ясувати хто міг бути історичним праобразом Іллі Муромця. Об’єктом нашого розгляду послугує тільки його прізвисько, яке, погодимось, є важливою складовою його образу і його, так би мовити, епічного іміджу.

Здавалося б, з цим не може бути якихось особливих проблем, адже билини чітко говорять, що Ілля народився в Муромській землі, конкретно в селі Карачарові (що дійсно є під містом Муромом), по місцю народження він і отримав своє прозвання. Однак, найдавніші відомі нам форми прізвиська билинного Іллі досить таки помітно відстають від звичного “Муромець”.

Вважається, що першу згадку про билинного Іллю містить датований 1574 роком лист литовського військового посадовця Філона Кміти Чорнобильського, який проходив службу в місті Орша (нині Білорусь), але, за деякими даними, був родом з України⁴. Серед адресованих колезі Кміти Остафію Воловичу з міста Тракаї скарг на буденну одноманітність служби міститься така фраза: *“Прийде час, коли буде потреба (послуг) Ілїи Муравленина (Ilii Murawlenina) і Соловія Будимировича, прийде час коли в нашії службі виникне потреба”*. З цих рядків дослідники роблять однозначний висновок, що, висловлюючи надію на потребу держави і суспільства в його воїнських послугах, Кміта, приводить альянз на епічних персонажів⁵.

Згадка імені Солов’я Будимировича – билинного персонажа, який, згідно тексту Кириши Данилова та деяких пізніших записів, вчасно прийшов на виручку до князя Володимира, не лишає сумніву в тому, що йдеться саме про героїв билин. Оскільки ж сумнівно, що в билинах міг фігурувати ще один Ілля крім “того самого” Муромця, виглядає очевидним (і це визнається всіма дослідниками), що під *Ілією Муравленином* слід розуміти саме персонажа краще нам відомого, як “Ілля Муромець”.

Наступна згадка походить з 1594 року і прив’язується до Києва, де проїздом на Запорізьку Січ побував посланець римського папи Еріх Лясота. До просторого опису своєї подорожі, Е.Лясота вмістив дуже цікаві згадки про Софійський собор, де, зокрема, зазначив: “У

щодо одного з приділів (capella) церкви (св. Софії) знаходилась гробниця Елії Моровліна (Eliae Mogowlin), уславленого героя чи богатиря (bohater), про якого розповідають багато небилиць (fabeln)⁶.

Як бачимо, форма імені наведена Е.Лясотою майже збігається з формою відміченою К.Чорнобильським, що вказує на цілковиту достовірність прізвиська *Моровлин-Муравленін*. Треба думати, останнє досить широко побутувало у Подніпров'ї XVI ст. саме в якості прізвиська популярного епічного персонажа. Лясота прямо називає Елію Моровліна “богатирем”, слідуючи в цьому звичайній билинній нормі. Вказання на перебування (колись в минулому) станків “уславленого героя” у спеціальній каплиці біля церкви св. Софії знаходить аналогію в деяких варіантах билин з Поонежжя, які також вважають Іллю Муромця похованим у Києві поблизу церкви (нібито побудованої його коштом)⁷.

Отже, навряд чи є підстави сумніватись у тому, що Ілія Муравленін він же Eliae Mogowlin є одним і тим самим персонажем з Іллею Муромцем. Натомість, незвичайна форма прізвиська і сам факт популярності персонажа на території литовського князівства, куди входив і Київ, вже в авторів перших праць, присвячених образу билинного Іллі, породжували сумнів у первинно муромській прив'язці цього персонажа і первинності форми прізвиська, утвореної, нібито, від назви “Муром”.

Цей сумнів збільшувався тим, що також і в російській глибинці були знайдені сліди вживання форми прізвиська билинного богатиря з –в– замість другого –м–: *Муровец*. Вже один з перших дослідників билин Орест Міллер відмітив форму імені “Илья *Муровец*”, що трапилась йому в епістолярній спадщині монаха Григорія Панікеєва (близько 1848 року)⁸.

В найранніших записах билинних сюжетів (XVII – XVIII ст.), що в основній масі походять з центральних і північних районів Росії, форма **Муромець**, щоправда, досить стійкою і зустрічається регулярно. Але і серед цих записів є один текст, де Іллю названо *Муровец*, а назву міста його народження подано як *Моров*. Текст датується XVIII ст., але може сягати більш раннього протографу⁹.

Ту ж саму, фактично, форму видатний дослідник давньої літератури і фольклору Александр Веселовський знайшов в нотатках іспанського мандрівника Луїса де Кастільйо, що відвідав Росію у 1788 - 1792 роках і відзначив збереження у росіян “романсів в редонділях” про давніх героїв (“гігантів”), зокрема, і з іменем Ілія Muravitz¹⁰. Заува-

жимо, що це спостереження Луїса де Кастильйо стосується, імовірно, не центральних регіонів, а північно-західних теренів Росії, зокрема, околиць Петербурга, де переважно проживав мандрівник.

Невдовзі форма з -в- - *Ила Муировитса* – зустрілася тому ж А.Веселовському у створеній за мотивами билинного епосу фінській казці, записаній у XIX ст., але вельми архаїчній, сягаючій, на думку дослідника, досить ранніх контактів росіян з фіннами¹¹.

Форми прізвиська Іллі з –в- зафіксовані також серед казок про Іллю, записаних в Білорусі (прізвисько виглядає як *Мурывич*, місцем народження героя названо “горад Муров”)¹² і в Україні (*Илья Муравець*)¹³.

На початку XX ст. збирач билинного епосу А.Григорьев записав на Білому морі (в одному з *основних* районів поширення билинного епосу) низку билин, що також містять форми з –в- *Муровец*, *Муравець*¹⁴. Такі ж “*в-форми*” були пізніше відмічені в переказах з Пинежжя¹⁵, в зразках билинного епосу з Сибіру і Далекого Сходу¹⁶.

У вказаних місцевостях форми з –в- вживалися поряд з формами з -м-. Але відомі регіони, де наш герой був відомий виключно як *Муровец* (*Мурович*, *Муравиц*): тільки так він називається в піснях донських і терських (гребенських) козаків¹⁷. Зокрема, дослідник етнографії гребенських козаків М.Карпінський відмічав: “*Мне ни разу не приходилось слышать у гребенцов прозвища “Муромец”, а всегда “Илья Мурович”*”¹⁸.

Форма *Мурович* виступає виключно також в деяких важкодоступних районах Східного Сибіру (Іркутська обл.)¹⁹ і на Далекому Сході, зокрема, у пониззі ріки Індігірки²⁰.

Таким чином, маємо усі підстави констатувати, що, поступаючись формам на -м- за абсолютною кількістю фіксацій, варіанти прізвиська з -в- не поступаються їм за географією поширення, а за давністю переважають.

Цілком закономірно, що по мірі накопичення вказаних фактів, перед дослідниками билин все актуальніше поставало питання про первинність двох основних форм прізвиська головного епічного героя Русі *Муромець* або ж *Муровець* (*Муровлин*). Особливо гостра суперечка з цього приводу зав’язалася після появи 1889 року замітки Володимира Каллаша, який, зібравши відомі на той час факти вживання форм з –в-, висловив припущення, що первинно богатир Ілля вважався уродженцем не Мурома, а давньоруського міста Моровійськ (**Моровиѣскъ**, нині Морівськ) на Десні нижче Чернігова²¹. Численні

записи билин вказують на тісний зв'язок епічного Ілля з півднем – околицями Києва і Чернігова, що робить логічним пошук його коріння на півдні. Літописній назві *Моровійськ* мають відповідати засвідчені у деяких варіантах билин форми *Моров*, *Муров*, в якості назви рідного міста богатиря. Перевага *Моровійська* перед *Муромом* полягає і в тому, що, згідно тексту билини, Ілля подолав відстань між рідним місцем і Києвом за половину дня (між *заутренею* і *обіднею*).

Що стосується форми “*Муромець*”, то вона, очевидно, виникла вже вторинно після переміщення епосу з півдня в центральні райони Росії, де незрозуміле “*Муровлин*” і “*Муровець*” було переосмислене під впливом назви міста *Мурома*.

Відповідаючи опонентам, які зауважили, що з таким же самим успіхом можна припускати вторинність перетворення *Муромець* на *Муровець* і *Муровлин*, В.Каллаш, зокрема, зазначив: “*Если наиболее древние известия согласно, но независимо друг от друга, дают иную форму имени, чем более поздние, то первую следует считать более близкой к первоначальной, чем вторую*”²².

Якщо вже упродовж 70 – 80-х років XIX ст. провідні билинознавці: О.Міллер, А.Веселовський, М.Дашкевич, М.Халанський - досить регулярно, але обережно висловлювались на користь первинності форм типу *Муровлин*, *Муровець*, то після заміток В.Каллаша, ціла плеяда дослідників рішуче переходить на бік визнання більшої давності “в-форм” і, відповідно, південної прив'язки витоків билинного Ілля.

Розвиваючи ідею В.Каллаша про *Морівськ*, Всеволод Міллер висловив припущення, що тема села *Карачова* в билинах, могла бути навіяна назвою міста *Карачев*, що знаходиться вище по Десні, так само як *Морівськ* було у XII – XIII ст. визначним центром Чернігівської землі²³. Учень В.Міллера, відомий збирач билин *Александр Марков* виявив у джерелах випадки помилкового вживання форми *Муромиеск* замість *Моровиеск*. На думку дослідника, фігурування в деяких билинах назви *Мурома* в ряду назв південних міст - *Київ*, *Чернігів*, *Путивль* – так само може означати вторинну заміну формою *Муром* первинного *Моров(иеск)*²⁴.

Таким чином богатир Ілля *Муромець* з північного прибульця у київському богатирстві *Володимира* перетворився у працях згаданих авторів на південноруського героя, земляка *Добрині*, *Потика*, *Дюка* та інших.

Звичайно, в означеній гіпотези знайшлося і чимало супротивників, які вважали форми прізвиська, що містять –в-, вторинними і помил-

ковими, продовжуючи триматись традиційного погляду на билинного Іллю, як на селянського сина з города Мурома, села Карачарова²⁵.

Значно поколивав аргументи прибічників “в-форми” відомий київський філолог А.Соболевський, зазначивши, що в київському Синописі XVII ст. назва міста Муром представлена як *Муров* (так і в Густинському літописі). Ту ж помилку містить сербський текст XIV ст. (варіант “Життя Бориса і Гліба”), сягаючий імовірного південно-руського протографу. Отже, в Південній Русі вже досить рано виникла форма *Муров*, замінивши собою автентичну назву далекого північно-східного міста, яка послідовно зберігається у північноруських писемних пам’ятках²⁶. Отже, поширена помилка малознайомих з північною географією киян та інших мешканців південно-західної Русі і пояснить нам появу форм *Муровленин*, *Моровлин*. Наявність цих форм навряд чи може внести щось нове до уявлень про епічну біографію головного билинного героя.

Попри те, що мало хто з дослідників межі XIX – XX ст. визнав аргументи А.Соболевського безумовно слухними, та й сам їхній автор зовсім не наполягав на первинності “м-форми”, у 20 – 30-х роках минулого століття аргументи А.Веселовського, В.Каллаша, А.Маркова поступово забувалися і виходили з ужитку. Натомість трактування богатиря Іллі, як, насамперед, “муромського героя”, персонажа ростово-суздальського кола сказань, набуло рівня загальноприйнятої норми²⁷. “Моровійська гіпотеза”, якщо і згадувалася де-інде, то розглядалася, переважно, в критичному сенсі²⁸.

Нещодавно “Моровійська гіпотеза” була згадана і розглянута Сергієм Хведченею у його книзі про Іллю Муромця²⁹. Автор визнає, що у деяких аспектах версія народження Іллі в Моровійську виглядає навіть привабливішою за традиційну “Муромську версію”. І все ж таки, зваживши усі “за” і “проти”, автор схиляється на користь останньої, відзначивши, що “*на другому місці, що претендує на право називатися батьківщиною богатиря, стоїть українське місто Моровськ*”.

Слід погодитися з опонентами “моровійської гіпотези” у тому, що аргументів на її користь, крім певної співзвучності назви міста з прізвищем Муромця і його розташуванням поблизу *головних билинних міст* Києва та Чернігова, насправді небагато. Дійсно: весь контекст і пафос билини про “Першу поїздку Іллі” вказує на прибуття героя з віддаленої, відокремленої від Києва нехоженими лісами і топучими болотами (але все ж таки “руської”) землі. Незрозумілими би в разі прийняття “моровійської версії” ставали тема битви Іллі з ворожою

раттю під Черніговом “проїздом на Київ” і розповідь про його сутичку із “солов’їною заставою”, що містилась саме між Черніговом і Києвом (чи не в районі того ж Морівійська ?), яка призводить до очищення тривалий час перекритого загадковим ворогом шляху.

Але хиткість “Морівійської версії” не слід переносити на питання про первинність “в-форм” і “м-форми” прізвиська Іллі. В цьому разі “нетрадиційне” трактування виглядає якраз вельми аргументованим. Достатньо зважити на те, що практично усі провідні дослідники билинного епосу дореволюційної (до 1917 р.) доби – О.Міллер, А.Веселовський, М.Халанський, В.Міллер, А.Марков та ін. – схилилися на користь первинності “в-форм”. При цьому вони не могли мати якоїсь упередженості, адже майже усі були росіянами. Наведені ними аргументи ніхто насправді і не намагався спростовувати.

Звичайно, не можна не визнати і слушність зауваження А.Соболевського, про те, що Наддніпрянські форми типу *Моровлин*, *Муравленин*, *Муравич* можуть завдячувати місцевій специфіці вимови назви Мурома *Муров*, яка у свою чергу могла виникнути під впливом слів *мурований*, *муравлений* або ж *муравий* “зелений”, *мурава* “трава”. Однак південно- і західноруська специфіка не пояснить нам розповсюдженість “в-форм” у багатьох взаємовіддалених регіонах Росії – на Біломор’ї, на Пінезі, у козаків Дону й Терека, біля гирла Індігірки і в районі витоків Ангари. Навряд чи можливо пояснити появу і широку вживаність цих форм лише тільки помилкою у назві Мурома.

Більше того, якщо ми нанесемо на карту різновиди прізвиська Іллі Муромця, включно з найбільш ранніми фіксаціями, то побачимо, що форми на -в-, які зустрічаються: а) у Фінляндії, б) у Подніпров’ї (Білорусь, Україна), в) на Дону, г) на Терезі, д) у Східному Сибіру, е) на Далекому Сході, ж) на Білому морі - *оточують мало не замкнутим колом* область форм на -м-. Останні утворюють компактний ареал, що займає Центральну Росію, Поонежжя, приуральські та західносибірські області, частину Архангельського краю, де форми з -в- невідомі, або майже невідомі.

Перед нами, таким чином, відкривається яскравий випадок явища, відомого в ареальній лінгвістиці як прояв центрального й маргінального (периферійного) ареалів у поширенні варіантів назви (лексеми)³⁰. Більш архаїчна форма (в нашому випадку *Муровец(ь)*) розкидана по віддаленим і окраїнним (периферійним), щодо загального простору поширення слова, областям, виявляючи тенденцію до зникнення. Натомість новотвір займає компактний, неперервний ареал між цими

периферійними областями і виявляє тенденцію до витіснення і заміщення архаїчних форм тієї ж назви.

Відмічений перерозподіл в розміщенні форм прізвища *Муромець* і *Муровець* міг виникнути лише в тому випадку, якщо останнє не лише було більш давнім, а й *вживалося повсюдно*. Можемо констатувати, таким чином, що географія поширення варіантів імені билинного героя підтверджує висновки зроблені вже 120 років тому.

Виходячи з означеної географіної дистрибуції форм прізвища Іллі, маємо підстави вважати, що місцем зародження інновації *Муромець* замість *Муровець* і *Муровл(ен)ин* були, очевидно, області які знаходились у безпосередній близькості до Муром і Муромської землі. Звідси, починаючи з XVII століття (але не раніше, з огляду на добре збереження в-форм на Дні й Тереці), носії нової форми - і відповідно переробленої сюжетики – поширювались по різних напрямках, але переважно на північ і схід, що, власне, відповідає історично відомому колонізаційному руху великоруського селянства. Перемогу нової форми забезпечувала зрозумілість асоціативного рівняння: *руський богатир Муромець – руське місто Муром* (достатньо широко відоме), тоді як “в-форми” або нічого не говорили слухачеві XVII – XIX століть, або ж викликали асоціації, які погано вкладалися в уявлення про Іллю, як про щирого руського воїна, захисника рідної землі³¹.

Надавши, таким чином, перевагу давності форм Муровлин, Моровлин, Муровець, ми, зрозуміла річ, незапобіжно стикаємось з питанням про їхнє значення.

Про слабкість аргументів прив’язки Іллі до Моровійська, як місця його народження, вже сказано вище. На перший погляд, утворення *Моровлин, Муровленин* від Моров(іє)ськ виглядає правомочним: як *куряни* від *Куреськ, смол(ьн)яни* від *Смоленеськ* тощо. Однак, варто зауважити, що якщо вважати форму Еріха Лясоти *Могowlin* аутентично переданою, то вона вкаже нам не на відойконімне, а на відетнічне походження прізвища. Дійсно, суфікс *-ин* широко використовується в етнонімах однини: *рус-ин, литв-ин, греч-ин, татар-ин, болгар-ин, печеніж-ин*, рівно як і в утворених на основі етнонімів прізвищах: *Торчин, Козарин, Жидовин, Німчин* тощо, тоді як в позначенні мешканців (вихідців з) міст використовується завжди *-анин, -янин*: *киянин, галичанин, смол(ьн)янин, ладожанин, варшавянин*. Не спостерігаючи *-ин* у відойконімних утвореннях, знаходимо натомість *-анин, -янин (-енин)* у відетнічних формах однини: *сівер-янин, черкешенин,*

Козар-енин, з огляду на що виступання Моровл-ин поряд з Муравленин виглядає правомірним.

Виступання *Муровець* (*Муравець*) поряд з *Моровлин*, *Муравленин* теж вкладається в імовірність відтотожнення походження прізвиська: порівняймо *угрин* і *угорець*, польське *Dupin* – мешканець Данії (в літописах *Доньская земля, Донь*)³² і сучасне українське *данець*, літописне *а(н)гляне* - звідки форма однини була би *англянин* - і *англісьць*.

С.Хведченя розглядає у своїй книзі ще одну версію походження прізвиська билинного Іллі – від історичної області, колись потужної слов'янської держави Моравії³³.

Никонівський літопис та деякі інші літописні списки знають форму *моравляне, моровляне* в якості позначення мешканців цієї країни. Зокрема в розповіді про розселення слов'ян: “**седоша на реце именем Морави... и прозвашася Моравляне...**”. В польських весільних піснях засвідчені форми *Murawiec, Murzawiec* (імовірно від *Моравія, Морави* ?), як позначення одного з учасників обряду³⁴. Додамо до цього, що в писемних пам'ятках XV – XVII ст. замість *Моравія* часом фігурує форма *Муравія*. Таким чином, відомі нам історичні варіанти назви моравців-морован фактично збігаються з варіантами прізвиська Іллі: *Моровлин, Муравленин, Муравець*.

Проте, власне билинний матеріал і взагалі усі наші дані про билинного персонажа Іллю не дають нам підстав вважати, що найсильніший руський богатир міг бути за походженням моравцем, мати західнослов'янське чи взагалі *неруське* коріння. Так само писемні пам'ятки давньоруських часів не дають певних вказань на перебування на Русі вихідців з Моравії і не згадують осіб з прізвиском, утвореним від назви цієї країни. Вочевидь для далекосяжних висновків одного тільки прізвиська недостатньо.

Але існувала ще одна країна (земля і народ), назва якої дуже подібна до *Морави, Моравія*, і при цьому ця земля *не знаходилась поза межами давньоруської держави*.

Насамперед мається на увазі відома з новгородського літописання область (“волость”) *Морева* (вар. *Марева, Морави*) південніше оз. Ільмень біля однойменної річки. В прилеглих місцевостях відомі також села *Моровино, Мереве, Моревское*, місто *Моравин*, в літописанні згадується також *Руси-Морева* і т. п.³⁵ Імовірно усі ці назви, що згадуються починаючи з XIII – XIV ст., слід співставляти з відомою етнічною назвою *морева* (вар. *морова, морави*), яку деякі літописні списки наводять в переліку північних данників Русі: “...и данн ем-

люще на Чюди... на Веси, на Муромѣ, на Черемисѣ, на Перми, на Печерѣ,... на Земиголѣ, на Корси, на Моравѣ, на Неломи, на Либи”³⁶. В ряді списків на місці *морав*, *морєва* фігурує *нерєва*, *не-ром*, з якою пов’язують назву Нерєвського кінця - одного з районів давнього Новгороду. Звідси деякі дослідники роблять висновок про те, що морєва-морєва і нерєва-неором є варіантами назви однієї й тієї етнічної групи фінно-угорського походження, що проживала безпосередньо на теренах Новгородської землі³⁷.

Зібравши усі відомі дані про морєву-морєву-нерєву і зіставивши їх з археологічними даними, петербурзький дослідник Д.А.Мачинський дійшов висновку, що носії означеного етноніму вже у VI – IX ст. займали досить значну територію в південній частині майбутньої Новгородської землі. Рано увійшовши до політичних і соціальних структур Новгородського князівства, морєва-нерєва на XII – XIII ст., імовірно, вже повністю розчинилася в його слов’яномовному середовищі, лишивши своє ім’я в ряді місцевих топонімів. Але у IX – X ст. морєва-нерєва мала становити суттєвий етнополітичний чинник в регіоні, про що свідчить розміщення цього племені на річкових шляхах і волоках, що вели до басейнів Дніпра і Волги, фігурування назви *Нерєвской конец* нарівні зі *Славенский конец* у Новгороді (при тому, що, за літописами, Новгород – місто племені словен), а також прізвисько *Нерєвин* (пор. *Морєвлин!*), що зустрічається в ряді новгородських документів³⁸.

Враховуючи тісні зв’язки, що об’єднували Київ і Новгород упродовж усього періоду існування Даньоруської держави, і, особливо, у IX – XI століттях, виглядає цілком вірогідним, що вихідець з новгородської землі, осівши у Києві (пор. *двор Чюдин*, відмічений у Києві Нестором-літописцем), уславився тут як непересічний полководець і політичний діяч і запам’ятався під прізвиськом, яке вказувало на його етнічне коріння.

На підтвердження висунутої тут гіпотези, можемо навести свідчення одного іноземного джерела, досить відомого в науковій літературі, але недостатньо ще вивченого.

Обґрунтовуючи давність і непересічне значення фінно-угорського племені морєви-нерєви в історії Новгородської землі, Д.Мачинський обережно співставляє його назву із загадковою назвою *морєват*, приведеною в унікальному перському географічному творі кінця X століття “Худуд-ал-Алам”³⁹. Анонімний автор твору, спираючись на інших східні джерела IX – початку X століть, досить детально описує

народи Східної Європи. При описі Русі (“русів”) міститься наступна фраза: “Серед них (русів) є група (плем’я?) із мороват” (інший варіант перекладу: “В одному з їхніх (русів) племен перебувають мурват (мурават)”)⁴⁰.

Припущення про те, що загадкові моров(в)ат можуть бути тотожні фінно-угорським групам півночі Русі, насамперед згаданий вище *морові-нереві*, виглядає цілком слушним, адже фінські племена чудь, весь, меря, згідно літописів беруть активну участь у політичних подіях IX – початку X століть, входять до складу дружини Олега в його походах на Київ і Царгород. В розповіді про вокняжіння Олега у Києві 882 року автор “Повісті минулих літ” зазначає: “**И бѣша у него варязи и словѣни и прочи прозвашася русью**” - під “прочими” тут слід розуміти у першу чергу представників фінських (чудських) племен, міцно з’єднаних в єдиний етнополітичний альянс з новгородськими словенами і кривичами.

Можна сказати, що свідчення перського Аноніма і літопису в даному разі майже тотожні, адже після слів “серед них (русів) є група з мороват”, в “Худуд...” трохи нижче зазначено: “серед них (русів) є (також) група сакаліба (слов’ян)...”⁴¹. Враховуючи, що під власне “русами”, автори східних джерел IX – X розуміли, насамперед, норманів (= варягів літопису), можемо констатувати, що джерело називає нам фактично ті самі три основні етномовні складові “русів”, що про них йдеться і в літописанні. Назва “мороват” (= літописна *морова* ?) виступає тут, вірогідно, у якості загального позначення фінно-угорського компоненту русів, аналогічно до літописного *чудь*. Останнє має вказувати на дійсно непересічне місце морови-нереві в ранній історії Русі.

Пропонуючи, таким чином, ще одну версію пояснення походження прізвиська билинного Іллі, не можемо відкидати повністю “Моровійську гіпотезу”. Не виключено, що і “Моравський напрямок пошуків” теж заслуговує на подальшу увагу. Але маємо констатувати з цілковитою певністю: форми *Моровлин-Муравленин-Муровець* є давнішими від *Мурамець* і, очевидно, ближчими до первинної форми прізвиська головного билинного героя.

¹ Майков Л. О былинах Владимирова цикла. – СПб., 1863. *Халанский М.* Великорусские былины киевского цикла. – Варшава, 1885. *Миллер В.Ф.* Очерки истории русской народной словесности. – Т.І. – М., 1897, Т. II. – М., 1910, Т. III. – М., 1924. *Грушевський М.* Історія української літератури. – Т.IV. Кн.1.– К.,1994. *Плисецкий М.М.* Историзм русских былин. – М., 1962. *Рыбаков Б.А.*

Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. – М., 1963. *Азбелев С.Н.* Историзм былин и специфика фольклора. – Л., 1982.

² *Лященко А. И.* Былина о Соловье Будимировиче и сага о Гаральде // Сборник в честь профессора А.Н.Малеина. – Т. II. – М., 1922. – С. 94 – 136. *Лященко А.* Былина о Дюке Степановиче // Известия отделения русского языка и словесности АН СССР 1925 года – Т. XXX. – Л., 1926. – С. 45 – 142; *Смолицкий В.Г.* Былина о Дунае // Славянский фольклор и историческая действительность. – М., 1965. – С. 109 – 131.

³ Див. збірники былин: Древние российские стихотворения, собранные Киршею Даниловым. – М. - Л., 1958; Песни собранные П.В.Киреевским. Изданы Обществом любителей русской словесности. – М., 1860 – 1862. – ТТ. I – IV; Песни собранные П.Н.Рыбниковым. Изд. 3-е. – ТТ. 1 – 2. – Петрозаводск, 1989; Онежские былины, записанные А.Ф.Гильфердингом летом 1871 г. Изд. 4-е. – ТТ. 1-3. – М.-Л., 1949 – 1951; Беломорские былины, записанные А.В.Марковым. – М., 1901; Онежские былины. Сост. Ю.М. Соколов, В.И. Чичеров. – М., 1948; Былины Севера. Сост. А.М. Астахова. – Т. I. – М. – Л., 1938, Т. II. – М. – Л. 1951; Былины Сибири. Сост. В. Сидельников – Томск., 1968; Былины в 25 томах. Под ред. А.А. Горелова. – ТТ. 1 – 5. – СПб. – М., 2001 – 2006.

⁴ *Левченко М.* Казки та оповідання з Поділля в записках 1850-60-х років. – Вип. 1-2. – К., 1928. – С. 280.

⁵ *Веселовский А.Н.* Южно-русские былины. I – II. – СПб., 1881. – С. 61 – 64; *Лобода А.М.* Русский богатырский эпос (опыт критического библиографического обзора). – К., 1896. – С. 14 – 15; *Миллер В.Ф.* Очерки истории русской народной словесности. – Т. I. – М., 1897. – С. 397 – 401; *Хведченя С.* Илья Муромец. Святой богатырь. – К., 2005. – С. 63 – 64.

⁶ Дневник Эриха Ляссоты из Стеблева // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Под ред. В.Антоновича. – Вып.1.– К.,1890. – С. 157. Див. також: *Миллер О.* Илья Муромец и богатырство киевское. – СПб.,1869. – С. 800; *Хведченя С.* Илья Муромец... – С. 68 – 72.

⁷ Онежские былины, записанные А.Ф.Гильфердингом...– Т.III.- № 221 (2-е вид., с. 150).

⁸ *Миллер О.* Илья Муромец... – С. 261.

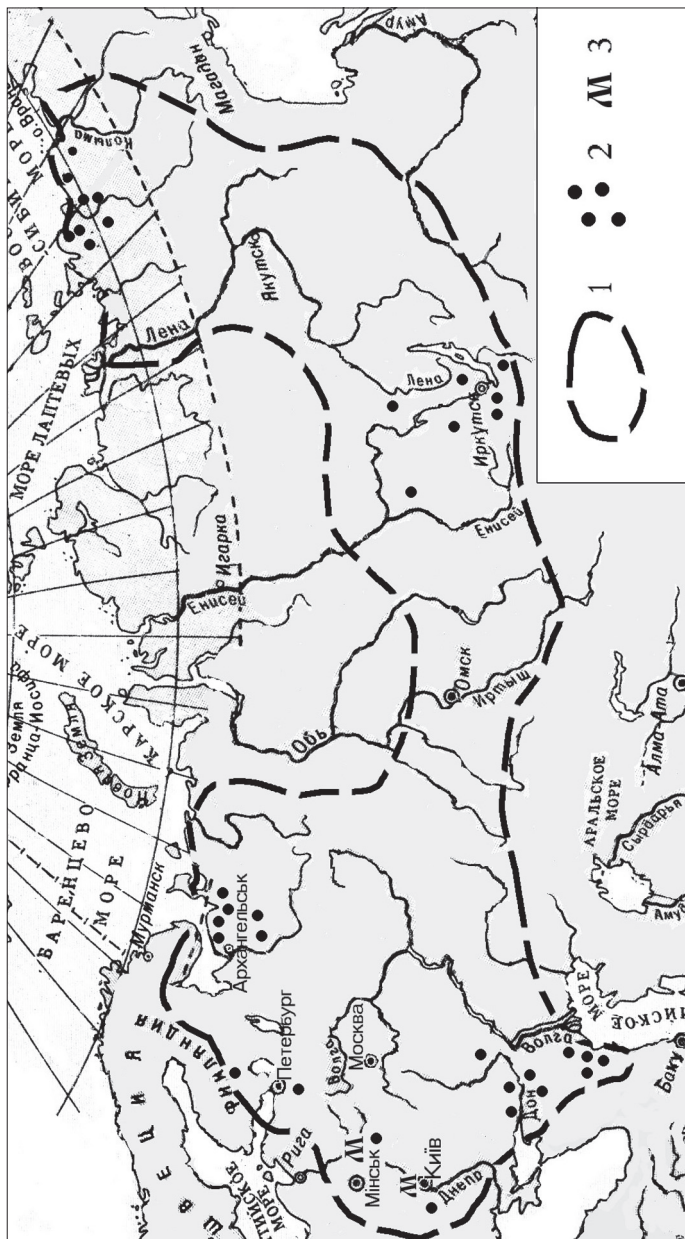
⁹ Былины в записях и пересказах XVII – XVIII веков. Сост. А.М.Астахова, В.В.Митрофанова. – М., 1960. – С. 79 – 81.

¹⁰ *Веселовский А.Н.* Исполин Илья Муромец у Луиса де Кастильо // Журнал Министерства народного просвещения. – Апрель, 1883. – С. 216 – 220.

¹¹ *Веселовский А.Н.* Мелкие заметки к былинам. // Журнал Министерства народного просвещения. – Март, 1890. – С. 7 – 10.

- 12 *Миллер В.Ф.* Очерки истории... - С. 378.
- 13 Українські записи Порфірія Мартиновича. – К., 1906. – С. 242 – 247.
- 14 Архангельские былины и исторические песни, собранные А.Д. Григорьевым в 1899 – 1901 гг. – Т. I. – СПб., 1904. - №№ 75 – 77, 102, 117, 119, 144 и проч.
- 15 Пинежские сказки. Собраны и записаны Г.Я. Симиной. – Архангельск, 1975. - С. 181 – 183.
- 16 Былины Сибири. Сост. В. Сидельников – Томск., 1968. – №№ 58, 80, 81, 110.
- 17 Песни гребенских казаков. Сост. Путилов Б.Н. – Грозный, 1946. *Листонадов А.М.* Былинно-песенное творчество Дона. – Ростов-на-Дону, 1948.
- 18 *Карпинский М.* Старинные песни гребенских казаков. - Ставрополь, 1897. – С. 22.
- 19 *Копержинский К.А.* Былины Восточной Сибири // Русский фольклор. - Вып. 2. - 1957. – С. 246 – 250.
- 20 *Шуб Т.А.* Былины русских старожилов низовьев р. Индигирки // Русский фольклор. - Вып. 1. - 1956. – С. 220, 227.
- 21 *Каллаш В.В.* К вопросу о прозвании Ильи Муромца // Этнографическое обозрение. – 1889. – №. 3. – С. 204 - 205, 1890. – №. 2. – С. 248 – 252.
- 22 Этнографическое обозрение. – 1890. – №. 2. – С. 250.
- 23 *Миллер В.* Экскурсы в область русского народного эпоса. – М., 1892. – С. 181 – 190.
- 24 *Марков А.В.* К вопросу о прозвище Ильи Муромца // Этнографическое обозрение. – 1900. – №. 1. – С. 159 – 161.
- 25 *Иловайский Д. И.* Богатырь-казак Илья Муромец как историческое лицо // Русский архив. – 1893. – Кн. 2. – С. 38 – 39.
- 26 *Соболевский А.И.* К вопросу о прозвище былинного Ильи // Этнографическое обозрение. – 1890. – №. 3. – С. 230 – 231.
- 27 Пор., зокрема: *Пропт В.А.* Русский героический эпос. – Л., 1958. – С. 243 – 257; *Рыбаков Б.А.* Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. – М., 1963. – С. 72 – 75; *Аникин В.П.* Русский богатырский эпос. – М., 1964. – С. 81 – 87 і далі.
- 28 *Астахова А.М.* Илья Муромец в русском эпосе // Илья Муромец – М.-Л., 1958. – С. 409 – 410.
- 29 *Хведченя С.* Илья Муромец. Святой богатырь. – К., 2005. – С. 121 – 127.
- 30 Пор., зокрема: *Порциг В.* Членение индоевропейской языковой области. – М., 2003 (Пер с нем., 2-е изд.). – С. 87.
- 31 Зокрема, форми *Моров(л)ин*, *Моровец* могли викликати асоціацію з *моровица* “морова пошесть”, “епідемія”, *Муровлин* – з *моровель*, *муравель* – давня форма слова *муравей* або з *муравий* “зелений” і т. ін.

- 32 *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка. – Т. II: “Дания”.
- 33 *Хведченя С.* Илья Муромец... – С. 125 – 127.
- 34 *Каллаш В.В.* К вопросу...// Этнографическое обозрение. – 1890. – №.2. – С. 251 – 252.
- 35 *Мачинский Д.А.* Этносоциальные и этнокультурные процессы в Северной Руси (период зарождения древнерусской народности) // Русский Север: проблемы этнокультурной истории, этнографии, фольклористики. – Ленинград, 1986. – С. 10 – 11.
- 36 *Гиляров Ф.* Предания русской начальной летописи. – М., 1878. – С. 77.
- 37 *Мачинский Д.А.* Этносоциальные... – С. 7 – 11.
- 38 Там само. – С. 9 – 13.
- 39 Там само. – С. 28.
- 40 *Бартольд В.В.* Введение / Худуд-ал-Алем. Рукопись Туманского. Л., 1930. – С. 28 – 29. *Новосельцев А.П.* Восточные источники о славянах и Руси VI – IX вв. // Древнерусское государство и его международное значение. – М., 1965. – С. 399.
- 41 *Новосельцев А.П.* Восточные источники... – С. 399.

Поширення билінного епосу і розподіл форм прізвиська Іллі Муромця

1 – загальний ареал поширення билінного епосу XIX – поч. XX ст. (включно з казками на билінні сюжети) – приблизно відповідає поширенню прізвиська “Муромець”; 2 – фіксації прізвиська “Муровець”, “Мурович”; 3 – фіксації прізвиська “Муравленин” (1574 р.) і “Моровлин” (1594 р.)